

بررسی متغیرهای اجتماعی - زبانی فارسی در گویش نهبندانی: همخوان‌ها

عباسعلی آهنگر

دانشگاه سیستان و بلوچستان

محبوبه شاهسوار

کارشناس ارشد زبان‌شناسی همگانی دانشگاه سیستان و بلوچستان

چکیده

این مقاله به بررسی رابطه متغیرهای اجتماعی همچون جنسیت، سن و تحصیلات با متغیرهای زبانی (همخوانی) زبان فارسی در گفتار گویشوران نهبندانی می‌پردازد. متغیرهای زبانی مربوط از گفتار ۲۴ گویشور نوجوان، جوان و مسن واجد شرایط استخراج گردید. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تحصیلات در برخی از متغیرها باعث کاهش استفاده از صورت‌های غیرمعیار نشده است و نقش تحصیلات به‌عنوان یک متغیر اجتماعی تنها در تمایز گفتار گویشوران مسن باسواد و بی‌سواد مشهود است. همچنین، در این گویش، در برخی متغیرها مشاهده شده است که گفتار گویشوران مرد به گونه معیار نزدیک‌تر است. به‌علاوه، در بیشتر موارد نیز در صورت نزدیک تر بودن گفتار زنان به گونه معیار، اختلاف گفتار آنها با مردان ناچیز بوده است و عامل جنسیت نقش تمایزدهنده‌ای نداشته است. افزایش سن در گروه نوجوانان دارای والدین باسواد و گویشوران مسن باسواد با افزایش استفاده از صورت‌های معیار همراه است. در گروه نوجوانان در نیمی از متغیرهای زبانی مورد مطالعه، جنسیت نقشی در تمایز گفتار نداشته است.

کلیدواژه‌ها: متغیر اجتماعی، متغیر زبانی، جنسیت، سن، تحصیلات.

-
1. social variable
 2. linguistic variable

۱. مقدمه

زبان پدیده‌ای است پیوسته در حال تغییر که تغییرات آن در دو محور جغرافیایی و اجتماعی به صورت مجموعه‌ای از متغیرها عینیت می‌یابد (جهانگیری، ۱۳۷۸: ۱۰). جنسیت، سن و تحصیلات از جمله مهم‌ترین متغیرهای اجتماعی هستند که گفتار گویشوران را تحت تأثیر قرار می‌دهند و موجب تغییرات زبانی می‌شوند (هادسن^۴ (۱۹۹۶)، لباو^۵ (۲۰۰۱)، فرامکین^۶ و همکاران (۲۰۰۷). زبان‌شناسان مختلف، باتوجه به اهمیت این متغیرهای اجتماعی در ایجاد گوناگونی‌های زبانی، پژوهش‌های قابل توجهی در این زمینه انجام داده‌اند که از آن میان می‌توان به مطالعات زبان‌شناسان ایرانی همچون مدرسی (۱۹۷۸)، جهانگیری (۲۰۰۰)، سماعی (۱۳۸۴)، داورپناه (۱۳۸۵)، خسروی (۱۳۸۶) و زبان‌شناسان غیرایرانی همچون لباو (۱۹۶۶)، ترادگیل^۷ (۱۹۷۴)، کرسویل^۸ و ویلیامز^۹ (۱۹۹۴)، برادک^{۱۰} و همکاران (۱۹۹۵)، مک لاگان^{۱۱} (۱۹۹۹)، چشایر^{۱۲} (۲۰۰۵)، کوها^{۱۳} (۲۰۰۵)، مکالی^{۱۴} (۲۰۰۵) و راو^{۱۵} و چانگ^{۱۶} (۲۰۰۶) نام برد. هدف از انجام پژوهش حاضر نیز بررسی رابطه متغیرهای زبانی همخوانی با متغیرهای اجتماعی همچون سن، جنسیت و تحصیلات در یک جامعه زبانی محدود، در شهرستان نهبندان واقع در استان خراسان جنوبی است. جامعه زبانی را گویشوران مونث و مذکر در سه گروه سنی تشکیل می‌دهند، شامل نوجوانان (۱۲-۷)، جوانان (۳۰-۲۵) و افراد مسن ۵۰ سال به بالا که باسواد (دارای تحصیلات کارشناسی) و بی‌سواد بوده‌اند. برای بررسی تأثیر سن بر گفتار گویشوران، گفتار نوجوانان با گفتار گویشوران مسن مقایسه شده است. به علاوه، به منظور بررسی بیشتر تأثیر

-
1. gender
 2. age
 3. education
 4. R. A. Hudson
 5. W. Labov
 6. V. Fromkin
 7. P. Trudgil
 8. P. Kerswill
 9. A. Williams
 10. J. Bradac
 11. M. A. Maclagan
 12. J. Cheshire
 13. M. Kuha
 14. R. K. S. Macualy
 15. D. V. Rau
 16. H. A. Chang

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

متغیر اجتماعی تحصیلات بر کاربرد متغیرهای زبانی مربوط، میزان تحصیلات والدین نوجوانان نیز مورد توجه قرار گرفته است.

در این پژوهش میدانی، داده‌های زبانی، شامل داده‌های زبانی راهنما و اصلی، طی دو مرحله مصاحبه جمع‌آوری شدند. هدف از جمع‌آوری داده‌های زبانی راهنما شناسایی متغیرهای زبانی بود و از آن‌جاکه متغیرهای زبانی در گفتار افراد بی‌سواد نمود بیشتری دارند، طی مصاحبه‌های ۱۹۴ دقیقه‌ای گفتار تعدادی از زنان و مردان مسن بی‌سواد و نوجوانان دختر و پسر دارای والدین بی‌سواد ضبط شد و پس از واج‌نویسی گفتار این گویشوران و مقایسه آن با فارسی معیار نوشتاری، متغیرهای زبانی مشخص گردید. پس از انجام این مرحله و به‌منظور جمع‌آوری داده‌های اصلی، گفتار ۲۴ گویشور (۱۲ نفر مونث، ۱۲ نفر مذکر) در گروه‌های سنی مربوط، به‌صورت مصاحبه و گفتار آزاد ضبط شد. پس از واج‌نویسی گفتار آزمودنی‌ها، بسامد آن دسته از متغیرهای به‌دست‌آمده از مرحله اول که در بین گروه‌های مختلف توزیع بالایی داشتند، با استفاده از فرمول آماري $X = \frac{n}{k} \times 100$ تعیین شد. در این فرمول n برابر با تعداد کل کلماتی است که وضعیت بالفعل متغیر اجتماعی را دارند و k تعداد کل کلماتی است که وضعیت بالقوه و بالفعل متغیر اجتماعی را دارا هستند.

در این مقاله، از بین متغیرهای زبانی مختلف، تنها به بررسی متغیرهای همخوانی پرداخته شده است. در این راستا، تنها رابطه متغیرهای همخوانی با بسامد وقوع بالا با متغیرهای اجتماعی مذکور در قالب جدول‌های آماری مربوط مقایسه و تحلیل گردیده است و در مورد سایر متغیرهای همخوانی به توصیف و ذکر آن‌ها بسنده شده است.

۲. توصیف و تحلیل متغیرهای همخوانی

متغیرهای همخوانی مورد مطالعه در این مقاله شامل فرایندهای حذف و تبدیل همخوانی است.

۲.۱. حذف همخوان

به‌طور کلی در گویش‌های ایرانی، کاربرد هجای متوسط **CVC** بسیار بیشتر از هجای بلند **CVCC** دیده می‌شود. برای تبدیل هجای بلند به هجای متوسط یکی از فرایندهای متداول، فرایند حذف است (کرد زعفرانلو کامبوزیا، ۱۳۸۱: ۱۲۲). و این فرایند در گویش

نه‌بندانی نیز که گرایش بیشتری به کاربردِ هجای متوسط دارد، مشاهده شده است. در این پژوهش، متغیرهای زبانی حاصل از حذفِ همخوان در قالبِ حذفِ همخوان‌های انسدادی، سایشی، انسدادی-سایشی، خیشومی و روان مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱.۱. حذفِ همخوان‌های انسدادی

۱.۱.۱. حذفِ همخوانِ /b/ : /- # / → /∅/

حذفِ همخوانِ انسدادی /b/ تنها در جایگاهِ پایانِ هجا و پس از واکه صورت گرفته است.

i. /sabz-i/ → /se:z-i/ ii. /sabz-e/ → /se:ze/

iii. /ʃab/ → /ʃe:/ iv. /ʔâb/ → /ʔe:/

v. /xâb/ → /xe:/

کرد زعفرانلو کامبوزیا (۱۳۸۵: ۲۱۱) حذفِ همخوانِ /b/ در چنین واژه‌هایی را حاصل فرایند تضعیف می‌داند. براین اساس، در همهٔ نمونه‌های بالا ابتدا همخوان لبی غیر خیشومی **b** در پایانهٔ هجا تضعیف و به **w** تبدیل شده است. آنگاه در نمونه‌های **ii, i** و **iii** مشخصهٔ پسین همخوانِ [w] به واکهٔ هسته گسترده شده و آن را به واکه ای پسین تبدیل نموده است. از طرفی افراشته بودن همخوانِ **w** نیز بر واکهٔ قبل از خود تاثیر گذاشته و واکه‌های افتادهٔ /â/ و /a/ به واکهٔ میانی [o] تبدیل شده‌اند و در نهایت این واکه در گویش نه‌بندانی پیشین و به [e] تبدیل شده است. تضعیف این همخوان‌ها در گویش‌های زابلی [سیستانی]، قاینی، قوچانی و بیرجندی نیز مشاهده شده است (همان: ۲۰۸). در زیر سیر این تغییرات نشان داده شده است:

/□ab/ → /□ow/ → /□o/ → /□e:/

۱.۱.۲. حذفِ همخوانِ /t/ : /- # / → /∅/

حذفِ این همخوان در بین گویشورانِ نه‌بندانی تنها در جایگاهِ پایانِ هجا صورت گرفته است.

الف: حذف در واژه‌های ساده

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

حذف همخوان /t/ در پایان هجا و در واژه‌های ساده پس از سایشی‌های بی‌واک /s/, /ʃ/ و /f/ مشاهده شده است.

- 2) i. /devist/ → /devis/ ii. /gozaʃt/ → /gozaʃ/
iii. /haft/ → /haf/
iv. /vaɣt/ → /vaxt/ → /vax/

در واژه /vaɣt/ که در فارسی معیار کاربرد دارد، ابتدا همخوان /ɣ/ تحت تاثیر همخوان بی‌واک /t/ به /x/ تبدیل شده است و سپس همخوان /t/ حذف گردیده است. طبق (حق‌شناس، ۱۳۸۲: ۱۵۹-۱۵۸) حذف /t/ در این واژه ناشی از ثقیل بودن هجای بلند CVCC در مقایسه با طبیعت آوایی زبان است و نه ناشی از نظام صوتی فارسی.

3) i. /be mâ xoʃ gozaʃt/ فارسی معیار

ii. /va mâ xoʃ gozaʃ/

پسر نوجوان دارای والدین بی‌سواد

ب: حذف در واژه‌های مرکب

همخوان /t/ در پایان هجا و در واژه‌های مرکب، پس از سایشی‌های بی‌واک /s/, /x/ و /f/ حذف شده است.

- 4) i. /haftsin/ → /hafsin/ ii. /dastmâl/ → /dasmâl/
iii. /badbaxt/ → /badbax/

بررسی جدول‌های (۱) و (۲) نشان می‌دهد که متغیر تحصیلات نقش به‌سزایی در تمایز گفتار گویشوران باسواد و بی‌سواد ندارد به‌طوری‌که هر دو گروه به میزان بالایی این متغیر را در گفتار خویش حذف کرده‌اند و اختلاف گفتار آن‌ها نیز چشمگیر نیست و حتی در گروه مردان جوان مشاهده شده است که جوانان باسواد درصد بیشتری از حذف همخوان /t/ را نسبت به گویشوران بی‌سواد به‌خود اختصاص داده‌اند. با وجود بالا بودن درصدهای به‌دست‌آمده از گفتار مردان و زنان هر دو گروه، زنان نسبت به مردان، به‌جز زنان جوان بی‌سواد، گفتارشان به فارسی معیار نزدیک‌تر بوده است. در گروه نوجوانان، عامل سن در تمایز گفتار پسران و دختران دارای والدین باسواد و گویشوران مسن باسواد نقش داشته است. به‌طوری‌که با افزایش سن، گفتار

گویشوران به فارسی معیار نزدیک‌تر شده است. اما این متغیر در تمایز گفتار نوجوانان دارای والدین بی‌سواد و گویشوران مسن بی‌سواد تأثیر به‌سزایی نداشته است و اختلاف گفتار آنها اندک است. از طرفی، در گروه نوجوانان، دختران دارای والدین باسواد، نسبت به پسران همان گروه، گفتارشان به فارسی معیار نزدیک‌تر است. بنابراین، متغیر جنسیت در این گروه تمایزدهنده است. اما در بین نوجوانان دارای والدین بی‌سواد اختلاف گفتار پسران و دختران ناچیز است و جنسیت نقش به‌سزایی ندارد.

جدول ۱. درصد حذف همخوان /t/ در گویشوران نهبندانی برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

تحصیلات	زن				مرد			
	جوان		مسن		جوان		مسن	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
باسواد	۱۳	۷۲/۶۶	۲۳	۹۰/۹۰	۲۰	۹۲	۲۳	۹۲
بی‌سواد	۱۲	۸۵/۱۸	۲۳	۶۵	۱۵	۹۴/۴۴	۱۸	۹۴/۴۴

جدول ۲. درصد حذف همخوان /t/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

والدین	دختر		پسر	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
باسواد	۵	۵۰	۱۰	۷۱/۴۲
بی‌سواد	۱۸	۹۰	۱۱	۸۴/۶۱

۱. ۱. ۲. حذف همخوان /d/

این همخوان در گویش نهبندانی در دو جایگاه آغاز و پایان هجا میل به حذف شدن دارد.

الف: آغاز هجا: /d/ → /Ø/ / #

حذف همخوان انسدادی /d/ در آغاز هجا تنها در واژه زیر مشاهده شده است.

5) i. /nazdik-i-hâ/ → /nazik-â

6) i. /sobh mi-rav-and tâ baʔd 'az zohr jâ **nazdik-i-hâ-(j)-e**

fab/ فارسی معیار

ii. /sob mi-r-e ta ba:dazo:r jâ **nezik-â** fe:/

دخترِ نوجوانِ دارای والدینِ بی‌سواد

ب: پایانِ هجا: /d/ → /Ø/ /-#

حذفِ همخوانِ انسدادی /d/ در جایگاهِ پایانِ هجا، در واژه‌های ساده و مرکب و در جایگاهِ شناسه‌های فعلی مشاهده شده است.

ب.۱: حذف در واژه‌های ساده

حذف در واژه‌های ساده در جایگاهِ پس‌از واکه و همخوانِ خیشومی /n/ و روانِ /r/ مشاهده شده است.

7) i. /sefid → /sefi/ ii. /bud/ → /bu/ ~ /bi/

iii. /baʔd/ → /ba:/

iv. /fâgerd/ → /fâger/ v. /boland/ → /bolan/

vi. /tʃand/ → /tʃan/ ~ /tʃen/

vii. /birdʒand/ → /birdʒan/

8) i. /lisâns-aʃ râ **birdʒand** gereft-e 'ast/ فارسی معیار

ii. /lisâns xo re **berdʒan** goroft-e/ مردِ مسنِ بی‌سواد

ب. ۲: حذف در واژه‌های مرکب
حذفِ همخوانِ انسدادی /d/ در پایانِ هجا و در واژه‌های مرکب، پس‌از همخوانِ سایشی /r/، خیشومی /n/ و روانِ /r/ مشاهده شده است.

9) i. /'aʃd banddân/ → /'aʃbandun/

ii. /bolandgu/ → /bolangu/

iii. /zardtʃube/ → /zartʃabe/

10) i. /baʔd 'advije **dʒât** mesl-e fefel o **zardtʃube** 'in-hâ râ mi-riz-

im/ فارسی معیار

ii. /ba:d 'advije dzât mes-e felfel o zartfabe 'in-â ra mi-riz-e/

زن جوان بی‌سواد

پ: حذف در شناسه‌های فعلی

حذف همخوان انسدادی /d/ علاوه بر واژه‌هایی که ذکر شد، در شناسه‌های فعلی زمان حال و گذشته نیز صورت گرفته است. در بیشتر داده‌های زبانی مشاهده شده در گویش نهبندانی، همخوان /d/ از شناسه سوم‌شخص مفرد /-ad/ فعل حال و شناسه سوم‌شخص جمع /-and/ فعل حال و ماضی حذف شده است. درحقیقت، این عمل طی دو فرآیند صورت گرفته است: ابتدا همخوان /d/ در واژه‌بست فاعلی نشانه سوم‌شخص حذف و سپس واکه /a/ افزوده و به /e/ مبدل شده است:

(a) /-ad/ → /-a/ (b) /-a/ → /-e/

گفتنی است در برخی موارد چنانچه پس از این افعال، حرف ربط /va/ که در صورت محاوره به صورت /o/ تلفظ می‌شود قرار بگیرد، افزاشگی واکه اتفاق نمی‌افتد. این نوع حذف در شناسه دوم‌شخص جمع /-id/ نیز صورت گرفته است. در ادامه مثال‌هایی از این نوع حذف آورده شده است:

11) i. /mi-kon-ad/ → /me-kn-e/	ii. /mi-rav-ad/ → /mi-r-e/
i. /mi-kon-and/ → /me-kn-e/	ii. /mi-rav-and/ → /mi-r-e/
i. /kard-and/ → /kerd-e/	ii. /raft-and/ → /raft-e/

لازم به ذکر است در گویش نهبندانی باوجود این که افعال ذکر شده دارای صیغه‌های مختلف هستند، صورت زبانی یکسانی دارند و چنانچه خارج از بافت زبانی مطرح شوند، دارای ابهام خواهند بود. بنابراین، در این گویش شناسه شخصی فاعلی خاصی برای سوم‌شخص مفرد حال و دوم‌شخص و سوم‌شخص جمع زمان حال و گذشته، که در فارسی به /d/ ختم می‌شوند، وجود ندارد.

- 12) i. /jek-i maddâh-i mi-kon-ad va bayije zandzir va sine mi-zan-and/ فارسی معیار

ii. /jek-i maddâh-i me-**kn-a** (n)o baɣija zandʒir o sina **mi-zan-e**/

دختر نوجوان دارای والدین بی‌سواد

بررسی جدول‌ها و نمودارهای (۳) و (۴) نشان می‌دهد که متغیر تحصیلات تنها در تمایز گفتار زنان و مردان مسن باسواد و بی‌سواد نقش به‌سزایی دارد. متغیر جنسیت نیز تنها در تمایز گفتار گویشوران مسن هردو گروه نقش دارد. در این گروه‌ها گفتار مردان به فارسی معیار نزدیک‌تر است. اما در گروه جوانان، جنسیت عاملی تمایزدهنده نیست. در گروه نوجوانان، متغیر سن در تمایز گفتار پسران و دختران دارای والدین باسواد و گویشوران مسن باسواد نقش داشته است و با افزایش سن، گفتار گویشوران به فارسی معیار نزدیک‌تر شده است. البته این امر می‌تواند تحت تاثیر عامل تحصیلات نیز باشد. اما این متغیر در تمایز گفتار نوجوانان دارای والدین بی‌سواد و گویشوران مسن بی‌سواد تاثیر به‌سزایی ندارد و اختلاف گفتار آن‌ها بسیار ناچیز است. از طرفی متغیر جنسیت تمایزدهنده گفتار نوجوانان دختر و پسر دارای والدین باسواد نیست، این در حالی است که دختران نوجوان دارای والدین بی‌سواد بیشتر از پسران همین گروه از متغیر حذف همخوان /d/ استفاده می‌کنند.

جدول ۳. درصد حذف همخوان /d/ در گویشوران نهبندانی برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

مرد		جوان		مسن		جوان		تحصیلات
۳	۱۸/۷۵	۶	۴۶/۱۵	۷	۳۶/۸۴	۸	۵۰	باسواد
۱۱	۵۲/۳۸	۸	۵۰	۱۳	۷۲/۲۲	۶	۵۰	بی‌سواد

جدول ۴. درصد حذف همخوان /d/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

پسر		دختر		والدین
۷	۵۸/۳۳	۸	۵۳/۳۳	باسواد
۵	۵۰	۱۴	۷۷/۷۷	بی‌سواد

۲. ۱. ۱. حذف همخوان /k/: /- # / → /Ø/

حذف همخوان انسدادی /k/ تنها در پایان هجا مشاهده شده است که بیشتر موارد حذف آن در جایگاه پس از واکه، در صورت امروزی واژه /jek/ و صورت قدیمی آن، یعنی، /jak/ بوده است. حذف این همخوان باعث تبدیل ساختار هجای بلند به هجای متوسط و هجای متوسط به هجای کوتاه شده است.

13) i. /xâfâk/ → /xâfe/ ii. /jek/ → /je/ ~ /ja/ iii
/xofksâli/ → /xofsâli/

14) i. /har pânzdah sâl jek bâr mâ xofksâli dâr-im/ فارسی معیار

ii. /har punzah sâl jeg bâr mâ xofsâli dâr-e/ زن مسنِ باسواد

بررسی جدول‌های (۵) و (۶) نشان می‌دهد که متغیر تحصیلات در ایجاد تمایز بین گفتار زنان و مردانِ باسواد و بی‌سواد نقش به‌سزایی ندارد و اختلاف درصدهای به‌دست‌آمده از گفتار گویشوران این دو گروه اندک است. زنان در همه گروه‌ها، به‌جز گروه زنان مسن بی‌سواد، با اندکی اختلاف، کمتر از مردان، همخوان /k/ را حذف کرده‌اند که این اختلاف ناچیز است. گفتار دختران و پسرانِ نوجوان دارای والدینِ باسواد و دخترانِ نوجوان دارای والدین بی‌سواد، به‌ترتیب، نسبت به گویشورانِ مسنِ باسواد و بی‌سواد غیرمعیارتر است. درحالی‌که درمورد پسرانِ دارای والدین بی‌سواد عکس این مسئله وجود دارد. البته در هر دو گروه، اختلاف گفتار گویشوران چشمگیر نیست. دخترانِ نوجوانِ دارای والدینِ باسواد نسبت به پسرانِ همین گروه درصد کمتری از حذف همخوان /k/ را به‌خود اختصاص داده‌اند. درحالی‌که میزان استفاده از این متغیر در بین دخترانِ نوجوانِ دارای والدین بی‌سواد بیشتر از پسرانِ این گروه است.

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

جدول ۵. درصد حذف همخوان /k/ در گویشوران نهبندانی برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

تحصیلات		زن				مرد		
		مسن		جوان		مسن		
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
باسواد	۴	۱۳/۷۹	۲	۸	۶	۲۳/۰۷	۷	۲۳/۳۳
بی‌سواد	۳	۱۳/۶۳	۵	۱۶/۱۲	۳	۱۸/۷۵	۳	۱۳/۰۴

جدول ۶. درصد حذف همخوان /k/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

والدین	دختر		پسر	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
باسواد	۲	۱۶/۶۶	۷	۳۳/۳۳
بی‌سواد	۹	۳۴/۶۱	۱۱	۸۴/۶

۲. ۱. ۱. ۵. حذف همخوان /ʀ/

همخوان انسدادی- چاکنایی چنان‌که در آغاز واژه و پیش‌از واکه قرارگیرد به‌صورت خفیف ظاهر می‌شود و این به‌دلیل محدودیت موجود در نظام واج‌آرایی زبان فارسی است که واکه در آغاز قرار نمی‌گیرد. در این‌صورت، این همخوان در جایگاه آغازی به‌صورت /ʀ/ اما در میان و پایان واژه به‌صورت /ʀ/ نمایش داده می‌شود. در بیشتر داده‌های زبانی مشاهده‌شده در پیکره زبانی گویشوران نهبندانی، همخوان انسدادی- چاکنایی در جایگاه آغازی، میانی و پایانی هجا میل به حذف‌شدن داشته است.

الف: آغازِ هجا: - /# / → /ʔ/

در زیر به مواردی از حذفِ همخوانِ انسدادی- چاکنایی /ʔ/ در جایگاهِ آغازِ هجا اشاره شده است.

- 15) i. /vazʔijjat/ → /va:zijat/ ii. /taʔârof/ → /târof/
 iii. /dafʔe/ → /dafe/

در واژهٔ 'taʔârof' حذفِ همخوانِ /ʔ/ موجبِ قرارگرفتنِ دو واکه در کنار هم شده و از آن جایی که در زبانِ فارسی توالیِ دو واکهٔ /a/ و /â/ پذیرفتنی نیست، واکهٔ /a/ نیز حذف شده است.

لازم به ذکر است که در همهٔ داده‌های زبانیِ مربوط، همخوانِ /ʔ/ در جایگاهِ آغازِ هجا و پیش از همخوان، میل به حذف شدن دارد و با حذفِ آن در این جایگاه هجای متوسطِ 'CVC' به هجای کوتاهِ 'CV' تبدیل شده است.

ب: میانِ واژه: # V - C → /ʔ/

حذفِ همخوانِ انسدادی- چاکنایی /ʔ/ در میانِ واژه در جایگاهِ پس از واکه مشاهده شده است.

- 16) i. /ʃeʔr/ → /ʃe:r/ ii. /baʔd/ → /ba:d/
 iii. /saʔj/ → /sa:j/

پ: پایانِ هجا: - /# / → /ʔ/

حذفِ همخوانِ انسدادی- چاکنایی /ʔ/ در پایانِ هجا، در جایگاهِ پس از واکه و پس از همخوان مشاهده شده است. با توجه به داده‌های زبانی مشاهده شده، همخوانِ /ʔ/ در پایانِ هجا و پس از واکه تنها زمانی حذف نمی‌شود که پس از آن کسرهٔ اضافه /-e/ و یا تک‌واژ ربطِ /o/ که در گفتارِ عامیانه کاربرد دارد، قرار گرفته باشد. همچنین، همخوانِ /ʔ/ در پایانِ هجا و پس از همخوان، همواره در گفتارِ گویشوران حذف می‌شود.

- 17) i. /vâʔeʔ/ → /vâʔe:/ ii. /taʔrif/ → /ta:rif/
 iii. /ʔeʔteʔâd/ → /ʔe:teʔâd/
 iv. /dʒamʔ/ → /dʒa:m/ v. /ʃamʔ/ → /ʃa:m/

در همهٔ مواردی که واکهٔ بعد و یا قبل به جبران حذف /ʔ/ کشیده شده در وزن هجا تغییری ایجاد نشده است. یعنی، هجا همچنان بلند باقی می‌ماند. داده‌های زبانی مورد بررسی نشان می‌دهند که همخوان /ʔ/ تقریباً در گفتار همهٔ گویشوران حذف شده است. با توجه به کلیت حذف این همخوان در گفتار گویشوران، از ارائهٔ جدول و آمار مربوط صرف‌نظر می‌شود.

۲.۱.۲. حذف همخوان‌های سایشی

۱.۲.۱.۱. حذف همخوان /z/: /z/ → /Ø/ / - #

حذف همخوان سایشی /z/ تنها در پایان هجا و در جایگاه پس از واکه صورت گرفته است.

- 18) i. /ʔemruz/ → /ʔemru/ ii. /hanuz/ → /hanu/ ~ /hani/
 iii. /bâz/ → /vâz/ ~ /vâ/

حذف همخوان سایشی /z/ در واژهٔ /bâz/ تنها زمانی صورت گرفته است که همخوان /b/ آغازی به /v/ تبدیل شده باشد. در گفتار هیچ‌یک از گویشوران صورت زبانی /bâ/ به جای /bâz/ مشاهده نشده است.

۲.۲.۱.۲. حذف همخوان /h/

در فارسی نهبندانی، در گفتار برخی گویشوران، واج چاکنایی-سایشی /h/ در جایگاه آغاز و پایان هجا حذف شده است.

الف: آغاز هجا: /h/ → /Ø/ / - #

حذف همخوان /h/ در آغاز هجا پیش از واکه و در جایگاه میان‌واکه‌ای مشاهده شده است.

- 19) i. /mal**h**afe/ → /malâfe/ ii. /ma**f**had/ → /ma**f**ad/
 iii. /sob**h**âne/ → /sobâne/
 iv. /be**h**esâb/ → /be:sâb/ v. /monta**h**â/ → /montâ/
 vi. /t**f**ehel/ → /t**f**el/ vii. /t**f**ahâr / → /t**f**âr/

در نمونه‌های **iv**، **v**، **vi** و **vii**، که حذف این همخوان در جایگاه میان‌واکه‌ای صورت گرفته است، همخوان **/h/** به همراه یکی از واکه‌های مجاور خود حذف شده، که این حذف با کاهش تعداد هجاها همراه است.

- 20) i. /mardom se **f**ab t**f**ahâr **f**ab barâje d**ʒ**alase-e 'arusi-(j)-e**f**ân
 d**ʒ**a**f**n mi-gereft-and/ فارسی معیار
 ii. /mardom so **f**e: t**f**âr **f**e: var d**ʒ**alase 'aresin-i xo d**ʒ**a**f**n mo-
 groft-e/ مرد جوان بی‌سواد

ب: پایان هجا: /h/ → /Ø/ / - #

حذف همخوان **/h/** در پایان هجا نیز در جایگاه پس‌از واکه و پس‌از همخوان مشاهده شده است.

- 21) i. /sob**h**at/ → /so:bat/ ii. /ta**h**vil/ → /ta:vil/
 iii. /'estelâ**h**/ → /'estelâ/
 iv. /motavad**ʒ**d**ʒ**eh/ → /motavad**ʒ**d**ʒ**e/ v. /sath/ → /sat/
 vi. /sob**h**/ → /sob/

- 22) i. /'ertefâ-a**f** 'az sath-e darjâ devist o ha**f**tâd o pa**nd**ʒ metr
 'ast/ فارسی معیار

- ii. /'ertefâ-u 'as **sat** darjâ devist o ha**f**tâd o pa:n metr haste/

زن جوان باسواد

با توجه به جدول‌های (۷) و (۸)، گویشوران مسن باسواد کمتر از گویشوران مسن بی‌سواد، و گویشوران جوان باسواد بیشتر از جوانان بی‌سواد از متغیر حذف همخوان **/h/** در گفتارشان

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

استفاده نموده‌اند. گفتنی است در هردو گروه جوانان و گویشوران مسن، اختلاف گفتار گویشوران خیلی چشمگیر نیست. جنسیت نیز نقش به‌سزایی در میزان حذف این همخوان ندارد. زیرا اختلاف درصدهای به‌دست‌آمده از گفتار دو گروه مردان و زنان بسیار اندک است. نوجوانان دختر و پسر دارای والدین باسواد و بی‌سواد هردو درصد بیشتری از حذف همخوان /h/ را نسبت به گویشوران مسن با سواد و بی‌سواد به‌خود اختصاص داده‌اند و با افزایش سن، گفتار گویشوران به فارسی معیار نزدیک‌تر شده است. در بین نوجوانان هردو گروه، گفتار دختران به فارسی معیار نزدیک‌تر است.

جدول ۷. درصد حذف همخوان /h/ در گویشوران نهبندانی برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

تحصیلات		زن				مرد	
		مسن		جوان		مسن	
		فرآوانی	درصد	فرآوانی	درصد	فرآوانی	درصد
باسواد	۱۹	۳۷/۲۵	۱۹	۳۷/۲۵	۱۰	۱۸/۸۶	
بی‌سواد	۱۶	۲۵/۳۹	۲۴	۲۴/۱۰	۱۵	۳۰	

جدول ۸. درصد حذف همخوان /h/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

والدین		دختر		پسر	
		فرآوانی	درصد	فرآوانی	درصد
باسواد	۱۰	۲۸/۵۷	۱۱	۴۲/۳۰	
بی‌سواد	۱۸	۳۷/۵	۱۴	۴۸/۵۷	

۲. ۱. ۳. حذفِ همخوان انسدادی-سایشی

حذفِ همخوان /dʒ/: /-# / → /Ø/

حذفِ همخوان انسدادی-سایشی /dʒ/ تنها در پایانِ هجا و در واژه‌ی /pandʒ/ مشاهده شده است.

23) i. /pandʒ/ → /pa:n/

۲. ۱. ۴. حذفِ همخوان‌های خیشومی

۲. ۱. ۴. ۲. حذفِ همخوان /m/

حذفِ همخوانِ خیشومی /m/ تنها در پایانِ هجا و در جایگاهِ پس‌از واکه و پس‌از همخوان مشاهده شده است.

الف: پس‌از واکه: /m/ → /Ø/ / V-#

حذفِ این همخوان در جایگاهِ پایانِ هجا و پس‌از واکه اغلب در شناسه‌های فعلی اول‌شخص مفرد /-am/ و اول‌شخص جمع /-im/ افعالِ ماضی و حال، و پس‌از واکهٔ افراشتهٔ /u/ صورت گرفته است. همچنین، در بیشترِ موارد، همخوانِ /m/ از واژهٔ /ham/ حذف شده است.

24) i. /tamâm/ → /tamum/ ~ /tamu/

ii. /kodâm/ → /kodum/ ~ /kodu/

iii. /goft-am/ → /goft-o/ iv. /man ham/ → /mana/

v. /hâlâ ham/ → /hâlâ a/

25) i. /masdʒed-e 'abolfazl dar kodâm ʒesmat-e nehbandân ʒarâr dâr-ad/

فارسی معیار

ii. /mastʃed 'abolfaz kodu ʒesmat neh ʒarâr dâr-a/ زنِ جوانِ باسواد

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

در همه مواردی که حذفِ همخوانِ خیشومی /m/ در آن صورت گرفته است ساختارِ هجا کوتاه‌تر شده است.

ب: پس از همخوان: /m/ → /Ø/ / C - #

حذفِ همخوانِ خیشومی /m/ در جایگاه پایانی هجا پس از همخوان‌های سایشی /s/ و /ʃ/ مشاهده شده است.

26) i. /rasm/ → /ras/ ii. /tʃeʃm/ → /tʃaʃ/

iii. /tʃeʃm-hâ/ → /tʃaʃ-â/

27) i. /hâlâ bâz rasm ʃod-e 'ast ke ʃab-e dovvom baʔd 'az zohr

ʃirini-i mi-dah-and ʃab ʃâm ham mi-dah-and/ فارسی معیار

ii. /hâlâ vâz ras ʃod-a ke ʃab-e dovvom ʃirini-(j)-e ba:dazohr mi-d-e ʃâm-a ʃab mi-d-e/

زن جوان بی‌سواد

باتوجه به جدول‌های (۹) و (۱۰)، متغیرِ تحصیلات تنها در تمایزِ گفتارِ گویشورانِ مسنِ باسواد و بی‌سواد نقشِ به‌سزایی داشته است، به‌طوری‌که گفتارِ مردان و زنانِ باسواد به فارسی معیار نزدیک‌تر است و اختلافِ گفتارِ آن‌ها با گفتارِ گویشورانِ بی‌سواد چشمگیر است. متغیرِ جنسیت نیز تنها در تمایزِ گفتارِ گویشورانِ جوان و مسنِ باسواد نقشِ مؤثر دارد، به‌طوری‌که در گروهِ جوانان، گفتارِ زنان و در گروهِ گویشورانِ مسن، مردانِ گفتارشان به فارسی معیار نزدیک‌تر است.

متغیرِ سن در تمایزِ گفتارِ نوجوانانِ دختر و پسرِ دارای والدینِ باسواد و نوجوانانِ پسرِ دارای والدینِ بی‌سواد نقش دارد به‌طوری‌که در این گروه‌ها با افزایش سن، گفتارِ گویشورانِ بی‌سواد به فارسی معیار نزدیک شده است. اما این متغیر در تمایزِ گفتارِ دخترانِ نوجوانِ دارای والدینِ بی‌سواد و گویشورانِ مسنِ بی‌سواد نقشی ندارد. تأثیرِ متغیرِ جنسیت در تمایزِ گفتارِ نوجوانانِ دختر و پسرِ چشمگیر نیست و اختلافِ گفتارِ آن‌ها ناچیز است.

مجله زبان و زبان‌شناسی

جدول ۹. درصد حذف همخوان /m/ در جوانان و گویشوران مسن برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

مرد		زن		مسن		جوان		تحصیلات
مسن	جوان	مسن	جوان	مسن	جوان	مسن	جوان	
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
۵	۱۶/۱۲	۵۱	۹۲/۲۷	۲۸	۴۶/۶۶	۱۰۳	۷۵/۷۳	باسواد
۳۲	۷۶/۱۹	۳۷	۸۶/۰۴	۵۲	۸۶/۶۶	۳۹	۸۲/۹۷	بی‌سواد

جدول ۱۰. درصد حذف همخوان /m/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

والدین		دختر		پسر	
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۷۰/۴۹	۴۳	۶۱/۲۲	۳۰	۸۶/۳۶	۵۷
۸۶/۳۶	۵۷	۹۲/۵	۳۷		

۲. ۴. ۱. حذف همخوان /n/

واج "n" از دوره فارسی باستان تاکنون دچار تحولاتی شده است که یکی از بارزترین این تحولات، حذف آن است (باقری، ۱۳۸۰: ۲۵۴). حذف همخوان /n/ در گویش نهبندانی در میان واژه و پایان هجا مشاهده شده است.

الف: میان واژه: /n/ → /Ø/ /# C - C #

حذف همخوان خیشومی /n/ در میان واژه، پیش از همخوان سایشی /z/ مشاهده شده است.

28) i. /pânzdah/ → /punzdah/ ~ /puzdah/

29) i. /momken 'ast jek dabestân-i bud-e bâf-ad bist tâ jâ pânzdah
tâ batʃtʃe/ فارسی معیار

ii. /momken-e jeg dabestân-e b-d-a bis tâ jâ puzdah tâ batʃtʃe/

مردِ مسنِ بی‌سواد

ب: پایانِ هجا

حذفِ همخوانِ خیشومی /n/ در پایانِ هجا در جایگاهِ پس‌از واکه و پس‌از همخوان مشاهده شده است. حذفِ این همخوانِ خیشومی در هیچ‌یک از داده‌های زبانی مشاهده شده، پس‌از واکه /â/ صورت نگرفته است و تنها پس‌از تبدیلِ واکه افتاده /â/ به واکه افراشته /u/، همخوانِ خیشومی /n/ حذف شده است.

30) i. /hosejn/ → /hose:n/ ~ /hose:/ ii. /hamin/ → /hami/

iii. /man/ → /ma/

iv. /zejnalʔâbedin/ → /ze:nalâbedi/ v. /pâjin/ → /pe:ji/

vi. /rowʃan/ → /ruʃa/

vii. /dafn/ → /da:f/ viii. /zemn/ → /zem/

گاهی اوقات نیز، همچون نمونه‌های زیر، همخوانِ خیشومی /n/ در جایگاهِ پایانی به همراهِ واکه افراشته /i/، که پیش از آن آمده، حذف گردیده است.

31) i. /hamintowr/ → /hamintor/ ~ /hamto/

ii. /hamindʒâ/ → /hamdʒâ/

32) i. /baʔd hamindʒur sine va zandʒir mi-zan-and/ فارسی معیار

ii. /ba:d hamdʒur sina o zandʒir mi-zan-e/

دخترِ نوجوانِ دارای والدینِ بی‌سواد

پس از بررسی جدول‌های (۱۱) و (۱۲) مشاهده شد که افرادِ باسواد، درصدِ کمتری از حذفِ همخوانِ /n/ را به خود اختصاص داده‌اند و در نتیجه گفتارِ آن‌ها به فارسی معیار نزدیک‌تر است. اما نقشِ متغیرِ تحصیلات در تمایزِ گفتارِ گویشورانِ زنِ مسن چشمگیرتر است. علاوه بر این، به جز گروهِ زنانِ مسنِ بی‌سواد در سایر گروه‌ها درصدِ حذفِ همخوانِ /n/ در میانِ زنانِ هردو گروه نسبت به مردانِ هم‌گروهشان کمتر، و گفتارِ آن‌ها به فارسی معیار نزدیک‌تر است.

افزایش سن در بین دخترانِ نوجوانِ دارای والدینِ باسواد و پسرانِ نوجوانِ دارای والدینِ بی‌سواد نسبت به گویشورانِ مسن، به ترتیب، باسواد و بی‌سواد، با افزایش و در گروهِ نوجوانانِ دخترِ دارای والدینِ بی‌سواد با کاهش استفاده از صورتِ معیار همراه است. اختلافِ گفتارِ نوجوانانِ پسرِ دارای والدینِ باسواد و گویشورانِ مسنِ باسواد ناچیز و متغیر سن در تمایزِ گفتارِ آن‌ها نقشی ندارد. متغیرِ جنسیت نیز تنها در تمایزِ گفتارِ نوجوانانِ دارای والدینِ بی‌سواد نقش دارد، به طوری که دخترانِ این طبقه گفتارشان به فارسی معیار نزدیک‌تر است و دختران و پسرانِ دارای والدینِ باسواد تقریباً گفتارشان مشابه است.

جدول ۱۱. درصد حذفِ همخوانِ /n/ در گویشورانِ نهم‌دانی برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

تحصیلات	زن		مرد	
	جوان		سن	
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
باسواد	۴۲/۸۵	۲۱	۳۰/۴۳	۱۴
بی‌سواد	۶۴/۵۱	۲۰	۸۵/۷۱	۲۴

جدول ۱۲. درصد حذفِ همخوانِ /n/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

والدین	دختر		پسر	
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
باسواد	۵۸/۰۶	۱۸	۱۶۲	۱۷
بی‌سواد	۶۳/۸۲	۳۰	۹۲	۲۳

۲. ۱. ۵. حذفِ همخوانِ روان

حذفِ همخوانِ /l/

حذفِ همخوانِ روانِ /l/ در جایگاهِ آغاز و پایانِ هجا مشاهده شده است.

الف: آغازِ هجا: /l/ → /Ø/ /# -

حذفِ همخوانِ /l/ در آغازِ هجا، در جایگاهِ پس‌از همخوان و در جایگاهِ میان‌واکه‌ای مشاهده شده است.

الف. ۱: پس‌از همخوان: /l/ → /Ø/ /C. # -

حذفِ همخوانِ روانِ /l/ در آغازِ هجا، پس‌از همخوانِ سایشی /s/ مشاهده شده است.

33) i. /mesl-e/ → /mes-e/ ii. /'æslæn/ → /'æsæn/

الف ۲: جایگاهِ میان‌واکه‌ای: /l/ → /Ø/ /V. # - V

حذفِ همخوانِ روانِ /l/ در آغازِ هجا و در جایگاهِ میان‌واکه‌ای تنها در واژهٔ زیر مشاهده شده است.

34) i. /mæslæn/ → /mæsæn/

ب: پایانِ هجا: /l/ → /Ø/ /- #

حذفِ همخوانِ روانِ /l/ در پایانِ هجا، تنها پس‌از همخوان‌های سایشی /s/ و /z/ مشاهده شده است.

35) i. /vasl/ → /vas/ ii. /'abolfazl/ → /'abolfaz/

۲.۲. تبدیل همخوان

در این قسمت متغیرهای همخوانی برحسب جهت تغییرشان از انسدادی به انسدادی، انسدادی به سایشی، سایشی به انسدادی، انسدادی به خیشومی، سایشی به انسدادی، سایشی به سایشی، انسدادی-سایشی به سایشی، انسدادی-سایشی به یکدیگر، تبدیل همخوان‌های خیشومی به یکدیگر، همخوان‌های روان به خیشومی، همخوان‌های روان به یکدیگر و همخوان‌های غلت به سایشی مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۲.۲.۱. تبدیل همخوان‌های انسدادی به انسدادی

۲.۲.۱.۱. تبدیل همخوان /d/ به /t/

همخوان انسدادی /d/ در پایان هجا در واژه‌های مرکب و ساده به /t/ تبدیل شده است.

الف: تبدیل در واژه مرکب

تبدیل همخوان انسدادی /d/ به /t/ در واژه مرکب زیر مشاهده شده است.

36) /kadxodâ/ → /katxodâ/

در صورت نهنبدانی واژه /kadxodâ/ تبدیل همخوان /d/ به /t/ تحت تأثیر پدیده همگونی پسرو صورت گرفته است که در آن واج /d/، که دارای مشخصه واکداری است، در مجاورت همخوان بی‌واک /x/، که در هجای مجاور قرار دارد، مشخصه واکداری خود را از دست داده و با واج مجاورش، به لحاظ بی‌واکی، همگون و به /t/ تبدیل شده است.

ب: تبدیل در واژه‌های ساده

تبدیل همخوان انسدادی /d/ به /t/ در پایان هجا و در واژگان ساده تنها در گفتار افراد بی‌سواد مشاهده شد. در زیر مواردی از این تبدیل آورده شده است.

37) i. /noxod/ → /naxot/ ii. /maf'had/ → /maf'at/

iii. /sendʒed/ → /sendʒet/ iv. /savâd/ → /savât/

طبق نظرِ کرد زعفرانلو (۱۳۸۱: ۱۱۵) در همهٔ مواردِ بالا در تبدیلِ همخوانِ واکدارِ /d/ به همخوانِ بی‌واکِ /t/ 'فرایندِ تقویت' صورت گرفته است. در فرایندِ تقویت، آواها با افزایشِ قدرتِ ماهیچه‌ای و جریانِ هوا تولید می‌شوند. تبدیلِ همخوان‌های سایشی به انسدادی، ناسوده به سایشی، واکدار به بی‌واک از فرایندهای تقویت در زبان هستند.

۲.۱.۲. تبدیلِ همخوانِ /g/ به /k/ : /- # /g/ → /k/

تبدیلِ همخوانِ انسدادیِ واکدارِ /g/ به جفتِ بی‌واکِ آن یعنی /k/ تنها در آغازِ هجا و در مجاورتِ همخوانِ سایشیِ بی‌واکِ /ʃ/ در هجای مجاور مشاهده شده است.

38) i. /xoʃgel/ → /xoʃkel/

تبدیلِ همخوانِ /g/ به /k/ در مثالِ بالا به‌دلیلِ همگونیِ پیشرو صورت گرفته است، به‌گونه‌ای که همخوانِ واکدارِ /g/ در مجاورتِ همخوانِ بی‌واکِ /ʃ/ مشخصهٔ واکداریِ خود را از دست داده است و بی‌واک شده است.

۲.۲.۲. تبدیلِ همخوان‌های انسدادی به سایشی

۱.۲.۲. تبدیلِ همخوانِ /b/ به /v/

تبدیلِ همخوانِ /b/ به /v/ در فارسی نهبندانی تنها در آغازِ هجا و در واژه‌های زیر مشاهده شده است.

39) i. /bar/ → /var/ ii. /be-guj-am/ → /va-guj-u/
iii. /vâlibâl/ → /vâlivâl/
iv. /lebâs/ → /levâs/ v. /xabar/ → /xavar/
vi. /bâz/ → /vâz/ ~ /vâ/ vii. /be/ → /ve/ ~ /va/

شایان ذکر است که واژهٔ /bâz/ به‌معنای 'دوباره' به‌صورتِ متغیرِ /vâ/ ظاهر نشده است.

فارسی معیار /mi-'âj-and barâj-e fân masdʒed-e 'abolfazl/ i. 40)

پسرِ نوجوانِ دارای والدین بی‌سواد /m-(j)-â-e var xo mastʒed-e 'abolfazl/ ii.

بررسی جدول‌های (۱۳) و (۱۴) نشان می‌دهد که نقش متغیرِ تحصیلات در تمایزِ گفتارِ گویشورانِ مسن بسیار چشمگیر است، به طوری که با افزایشِ تحصیلات، میزان استفاده از صورتِ غیرِ معیار به شدت کاهش یافته است و گفتارِ گویشورانِ باسواد به فارسی معیار نزدیک‌تر شده است. به جز گروه مردان و زنانِ مسنِ بی‌سواد که اختلافِ گفتارِ آن‌ها ناچیز است، در بقیه گروه‌ها زنان به نسبتِ کمتری از صورتِ غیرمعیار /v/ استفاده کرده‌اند و گفتارشان به فارسی معیار نزدیک‌تر است.

متغیر سن در تمایزِ گفتارِ دختران و پسرانِ نوجوانِ دارای والدینِ باسواد و گویشورانِ مسنِ باسواد نقش مؤثری دارد، به گونه‌ای که با افزایش سن میزان استفاده از صورتِ غیرمعیار /v/ کاهش یافته است و گفتارِ گویشورانِ بی‌سواد به فارسی معیار نزدیک‌تر شده است. اما میزان استفاده از این متغیر در بینِ نوجوانانِ دختر و پسرِ دارای والدینِ بی‌سواد نسبت به گویشورانِ مسنِ بی‌سواد کمتر است. دخترانِ نوجوانِ دارای والدینِ باسواد کمتر و دخترانِ نوجوانِ دارای والدینِ بی‌سواد بیشتر از پسرانِ هم‌گروهشان همخوانِ /b/ را به /v/ تبدیل کرده‌اند.

جدول ۱۳. درصد تبدیل همخوان /b/ به /v/ در گویشورانِ نهم‌دانی برحسب سن، جنسیت و تحصیلات.

تحصیلات		مرد				زن			
		مسن		جوان		مسن		جوان	
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۱۴	۳۷/۸۳	۲۸/۹۴	۱۱	۷۳/۵۲	۲۵	۴۰	۸	۱۴	باسواد
۲۵	۵۸/۱۳	۸۹/۷۴	۳۵	۸۴/۴۴	۳۸	۹۴/۷۳	۱۸	۲۵	بی‌سواد

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

جدول ۱۴. درصد تبدیل همخوان /b/ به /v/ در نوجوانان برحسب جنسیت و تحصیلات والدین.

والدین	زن		مرد	
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
باسواد	۴۱/۶۶	۱۰	۶۴	۱۶
بی‌سواد	۷۶	۱۹	۶۸/۲۹	۲۸

۲.۲.۲.۲. تبدیل همخوان /d/ به /z/: # - v → /z/ → /d/ در گویش نهبندانی همخوان انسدادی /d/ در جایگاه پس‌از واکه و در واژه /hamânɣadr/ به /z/ تبدیل شده است.

41) i. /hamânɣadr/ → /hamunɣadr/ → /hamuɣdar/ ~
/hamudɣar/ ~ /hamuzɣar/

در این واژه همخوان انسدادی /d/ پس از اِعمالِ پدیدهٔ واجی قلب و حذفِ همخوان /n/ پس‌از واکه قرار گرفته است و سپس به /z/ تبدیل شده است.

۳.۲.۲.۲. تبدیل همخوان /ʔ/ به /h/: # - /ʔ/ → /h/ تبدیل همخوان انسدادی /ʔ/ به سایشی /h/ تنها در آغازِ هجا و در واژهٔ زیر مشاهده شده است.

42) i. /tâsuʔâ/ → /tâsuhâ/

۲.۲.۳. تبدیل همخوان انسدادی به خیشومی

تبدیل همخوان /b/ به /m/ : /- # / → /b/ /
 تبدیل همخوان انسدادی /b/ به همخوان خیشومی /m/ تنها در پایان هجا و در مجاورت همخوان روان /r/ و خیشومی /m/ مشاهده شده است.

- 43) i. /kebrit/ → /kemrit/ ii. /tʃarb/ → /tʃarm/
 iii. /tʃahâr ʃanbe/ → /tʃâr ʃambe/ ~ /tʃâr ʃomme/

در صورت نه‌بندانی واژه /tʃahâr ʃanbe/ در واقع دو تبدیل صورت گرفته است. ابتدا همخوان /n/ تحت تأثیر واج مجاورش یعنی /b/، که لبی است، به /m/ تبدیل شده است، آن‌گاه همخوان /b/ کاملاً با واج مجاورش یعنی /m/ همگون، و به /m/ تبدیل شده است و به عبارتی همگونی کامل صورت گرفته است.

- 44) i. /ʃir-hâ tʃarb 'ast/ فارسی معیار
 ii. /ʃir-â tʃarm-a/ زن مسن بی‌سواد

۲.۲.۴. تبدیل همخوان‌های سایشی به انسدادی

۲.۲.۴.۱. تبدیل همخوان /f/ به /p/ : /- # / → /f/ /
 تبدیل همخوان سایشی /f/ به همخوان انسدادی /p/ در آغاز هجا و تنها در گفتار گویشوران مسن مشاهده شده است.

- 45) i. /fardâ/ → /pardâ/ ii. /feʃfeʃe/ → /piʃpiʃa/

۲.۲.۴.۲. تبدیل همخوان /h/ به /ʔ/ : /h/ → /ʔ/ /
 تبدیل همخوان سایشی /h/ به انسدادی /ʔ/ در جایگاه آغاز هجا و در واژه‌های زیر مشاهده شده است.

46) i. /hame/ → /ʔame/ ii. /hamin-hâ/ → /ʔamn-â/

۵.۲.۲. تبدیل همخوان‌های سایشی به سایشی

۱.۵.۲.۲. تبدیل همخوان /f/ به /v/

تبدیل همخوان سایشی بی‌واک /f/ به جفت واک‌دارش، یعنی /v/، تنها در آغازِ هجا و در جایگاهِ میان‌واکه‌ای مشاهده شده است. در این تبدیلِ در اثر فرایندِ همگونی همخوان با واکه، واج /f/، که در محیطِ واک‌دار قرار دارد، مشخصه بی‌واک بودنِ خود را از دست داده و به جفتِ واک‌دارِ خویش، یعنی /v/، تبدیل شده است.

47) /ɣafase band-i/ → /ɣavase band-i/

۲.۵.۲.۲. تبدیل همخوان /x/ به /ɣ/

تبدیل همخوان سایشی /x/ به /ɣ/ در جایگاهِ آغاز، میانِ واژه و پایانِ هجا مشاهده شده است.

الف: آغازِ هجا - /#/ → /x/ /ɣ/

تبدیل همخوان سایشی /ɣ/ به /x/ در جایگاهِ آغازِ هجا پس از همخوان‌های سایشی بی‌واک /s/ و /ʃ/، که در هجای پیشین قرار دارند، مشاهده شده است.

48) i. /ʔasɣar/ → /ʔasxar/ ii. /boʃɣâb/ → /beʃxâb/

ب: میانِ واژه - /# C - C #/ → /x/ /ɣ/

تبدیل همخوان سایشی /ɣ/ به /x/ در جایگاهِ میانِ واژه، پیش از همخوان بی‌واک /t/ و /s/ مشاهده شده است.

49) i. /vaɣt/ → /vaxt/ ~ /vax/ ii. /raɣs/ → /raxs/

پ. پایان هجا: /x/ → /χ/ / - #

- 50) i. /vaχt-i/ → /vaxt-i/ ii. /taχsim/ → /taxsim/
 iii. /noχte/ → /noxte/ iv. /saχf/ → /saxf/

در همه نمونه‌های بالا تبدیل همخوان سایشی /χ/ به همخوان /x/ در مجاورت همخوان‌های بی‌واک صورت گرفته است. در واقع، این تبدیل تحت تأثیر همگونی پسرو صورت گرفته است که در آن واج واکدار /χ/ تحت تأثیر همخوان بی‌واک کنار خود مشخصه واکداری‌اش را از دست داده است و بی‌واک شده است.

۶.۲.۲. تبدیل همخوان انسدادی-سایشی به سایشی

تبدیل همخوان /dʒ/ به /ʃ/ / - # : /ʃ/ → /dʒ/

تبدیل همخوان انسدادی-سایشی /dʒ/ به همخوان سایشی /ʃ/ در پایان هجا، پیش از واژه‌ای که با همخوان /t/ آغاز شده، مشاهده گردیده است. در واقع، در چنین بافتی نوعی همگونی پسرو صورت گرفته است که براساس آن همخوان واکدار /dʒ/ تحت تأثیر همخوان بی‌واک /t/، که در مجاورت آن قرار دارد، مشخصه واکداری خود را از دست داده و به همخوان بی‌واک /ʃ/ تبدیل شده است. از طرفی چنین پدیده‌ای را می‌توان به لحاظ شیوه تولید، نوعی ناهمگونی تلقی کرد که در آن همخوان انسدادی-سایشی /dʒ/ به همخوان سایشی /ʃ/ تبدیل شده است.

- 51) i. /pandʒ + /tâ/ → /panʃ tâ/

۷.۲.۲. تبدیل همخوان‌های انسدادی-سایشی به یک‌دیگر

تبدیل همخوان /dʒ/ به /tʃ/ / - # : /tʃ/ → /dʒ/

تبدیل همخوان انسدادی-سایشی /dʒ/ به /tʃ/ تنها در جایگاه آغاز هجا مشاهده شده است.

- 52) i. /masdʒed/ → /mastʃed/

در واژه **/masdʒed/** همخوان انسدادی-سایشی **/dʒ/** در مجاورت همخوان سایشی **/s/** تحت تأثیر همگونی پیشرو به **/tʃ/** مبدل شده است، به گونه‌ای که همخوان **/dʒ/** که واک‌دار است در مجاورت همخوان بی‌واک **/s/** مشخصه واک‌داری خود را از دست داده و مشخصه واج کناری‌اش، که بی‌واک است، را پذیرفته است. گفتنی است که در گفتار کلیه گویشوران، واژه **/masdʒed/** به **/mastʃed/** تبدیل شده است که البته این تبدیل در فارسی گفتاری معیار نیز صورت می‌گیرد.

۸.۲.۲. تبدیل همخوان‌های خیشومی به یک‌دیگر

تبدیل همخوان **/m/** به **/n/** - # - /n/ → /m/

تبدیل همخوان خیشومی **/m/** به **/n/** در پایانِ هجا و پس از تبدیلِ واکه افتاده **/â/** به واکه افراشته **/u/** صورت گرفته است.

53) /bâm/ → /bum/ ~ /bun/

۹.۲.۲. تبدیل همخوان خیشومی به روان

تبدیل همخوان **/n/** به **/r/** - # - /r/ → /n/

تبدیل همخوان خیشومی **/n/** به همخوانِ روان **/r/** تنها در جایگاهِ آغازِ هجا مشاهده شده است.

54) i. /mi-neʃin-im/ → /me-rʃin-e/

ii. /rânande/ → /rârande/

۱۰.۲.۲. تبدیل همخوان‌های روان به یک‌دیگر

۱.۱۰.۲.۲. تبدیل همخوان **/l/** به **/r/** - # - /r/ → /l/

همخوان‌های **/r/** و **/l/** هر دو جزو همخوان‌های روان هستند و در بین همخوان‌ها یک طبقه طبیعی را تشکیل می‌دهند. در بسیاری از زبان‌ها، این دو همخوان در فرایندهای واجی مشترک جانشین یک‌دیگر می‌شوند. این دو همخوان به‌جز در مشخصه 'کناری'، در سایر مشخصه‌ها

مشترک هستند. از این‌رو، پیش‌بینی می‌شود که در فرایندهای واجی مشترک شرکت نمایند. (کرد زعفرانلو، ۱۳۸۱: ۱۲۶).

تبدیل همخوانِ روانِ /l/ به /r/ در پیکرهٔ زبانی گویشورانِ نهبندانی تنها در گفتارِ گویشورانِ بی‌سواد و در پایانِ هجا پس‌از واکه مشاهده شده است.

55) i. /zolâl/ → /zelâr/

۲. ۱۰. ۲. تبدیل همخوانِ /r/ به /l/ : /l/ - # /r/ → /l/

همخوانِ روانِ /r/ تنها در پایانِ هجا و در جایگاهِ پس‌از واکه به /l/ تبدیل شده است.

56) i. /xorfe/ → /xolfe/

ii. /divâr/ → /divâl/

iii. /'estaxr/ → /'estax/ → /'estalχ/ iv. /χir/ → /χil/

در موردِ واژهٔ /'estaxr/ نیز که همخوانِ /r/ در فارسی معیار در جایگاهِ پس‌از همخوانِ /x/ قرار دارد، باید گفت در فارسی نهبندانی این همخوان پس‌از اِعمالِ پدیدهٔ قلب پس‌از واکه قرار گرفته است، آن‌گاه به /l/ تبدیل شده است.

۲. ۱۱. ۲. تبدیلِ غلت به سایشی
تبدیلِ همخوانِ /j/ به /h/ : /h/ - # /j/ → /h/

تبدیلِ همخوانِ غلتِ واک‌دارِ /j/ به همخوانِ سایشیِ بی‌واکِ /h/ تنها در جایگاهِ آغازِ هجا مشاهده شده است.

57) i. /dâjere/ → /dâhire/

در نمونهٔ بالا فرایندِ ناهمگونی صورت گرفته است، به‌گونه‌ای که همخوانِ واک‌دارِ /j/، که در محیطِ واک‌دار قرار دارد، به واجِ /h/ که بی‌واک است، تبدیل شده و درواقع، مشخصهٔ واک‌داریِ خود را از دست داده است.

۳. نتیجه‌گیری

پس از بررسی رابطه متغیرهای همخوانی زبان فارسی در گفتار گویشوران نهبندانی با متغیرهای اجتماعی، مشاهده شد که تحصیلات، به‌ویژه در تمایز گفتار گویشوران مسنِ باسواد و بی‌سواد، نقش مؤثری داشته و باعث کاهش استفاده از صورت‌های غیرمعیار شده است و در برخی متغیرهای زبانی نیز تمایزی در گفتار گویشوران ایجاد نکرده است. جنسیت نیز به‌عنوان متغیری اجتماعی تأثیری چشمگیر در تمایز گفتار گویشوران نداشته است، به‌طوری‌که در بیشتر متغیرها با وجود این که زنان گفتارشان به فارسی معیار نزدیک‌تر است اختلاف گفتار آن‌ها با گفتار گویشوران مرد ناچیز است و در برخی متغیرها نیز مشاهده شده است که گفتار مردان به فارسی معیار نزدیک‌تر است، به‌ویژه این نکته در مورد گویشوران مسنِ بی‌سواد و جوانان هر دو گروه باسواد و بی‌سواد صادق است.

نوجوانان دارای والدین باسواد نسبت به گویشوران مسنِ باسواد بیشتر از صورت‌های غیرمعیار استفاده کرده‌اند و افزایش سن در این گروه با افزایش استفاده از صورت‌های معیار همراه است. اما متغیر سن نقش به‌سزایی در تمایز گفتار نوجوانان دارای والدین بی‌سواد و گویشوران مسنِ بی‌سواد ندارد. در نیمی از متغیرهای مورد مطالعه، جنسیت نقشی در تمایز گفتار دختران و پسران نوجوان دارای والدین باسواد و همچنین دختران و پسران دارای والدین بی‌سواد نداشته است و تقریباً گفتار آن‌ها در هر گروه مشابه بوده است. در بقیه متغیرها در گروه نوجوانان دارای والدین باسواد، گفتار دختران نسبت به پسران، به فارسی معیار نزدیک‌تر بوده است. در صورتی که در گروه نوجوانان دارای والدین بی‌سواد گفتار پسران نسبت به دختران هم‌گروهشان، به‌جز در مورد متغیر حذف همخوان /n/، به فارسی معیار نزدیک‌تر بوده است.

منابع

- باقری، مه‌ری (۱۳۸۰). *واج شناسی تاریخی زبان فارسی*. تهران: قطره.
- جهانگیری، نادر (۱۳۷۸). *زبان، بازتاب زمان، فرهنگ و اندیشه*. مجموعه مقالات، تهران: آگاه.
- حق‌شناس، علی محمد (۱۳۸۲). *آواشناسی (فونتیک)*. تهران: آگاه.

- خسروی، فهیمه (۱۳۸۶). بررسی پاره‌ای گوناگونی‌های اجتماعی جغرافیایی گویش سیستانی بر پایه نظریه ویلیام لباو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه پیام نور تهران.
- داورپناه، الهام (۱۳۸۵). بررسی اجتماعی زبان فارسی در مشهد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- سماعی، فهیمه (۱۳۸۴). بررسی پاره‌ای تغییرات اجتماعی و جغرافیایی زبان فارسی در سبزوار بر پایه نظریه ویلیام لباو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- کرد زعفرانلو کامبوزیا، عالیہ (۱۳۸۱). " فرایندهای واجی مشترک در گویش‌های استان کرمان". نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی. شماره ۱۲. صفحه ۱۳۰-۱۱۱.
- (۱۳۸۵). واج‌شناسی: رویکردهای قاعده بنیاد. تهران: سمت.

- Bradac, J. & A. Mulac & S. Thompson (1995). " Men's and women's use of intensifiers and hedges in problem-solving interaction: Molar and Molecular analyses". *Research on language and social interaction*, 28, 93-116.
- Cheshire, J. (2005). *Sex and gender in variationist research*. Oxford: Blackwell.
- Fromkin, V. & R. Robert & N. Hyams (2007). *An introduction to language*. 8th ed. USA, Boston.
- Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.
- Jahangiri, N. (2000). *A sociolinguistic study of Persian in Tehran*. Tokyo Press Co. Ltd.
- Kerswil, P. & A. Williams (1994). *A New dialect in a new city: Children's and adult's speech in Milton Keynes*. Final report to Economic and Social Research Council.
- Kuha, M. (2005). *Investigating the spread of so as an intensifier: Social and structural factors*. In Ch. Sunakawa, T. Ikeda, Sh. Finch, & M. Shetty (eds.) *Texas Linguistic Forum* 48, pp. 217-27.
- Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Washngton, D. C.: center for Applied Linguistics.
- Labov, W. (2001). *Principles of linguistic change: Social factors*. Oxford: Blackwell.
- Macaulay, R. K. S. (2005). *Talk that court age, gender and social class differences in discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Maclagan, M. A. & E. Jordon & G. Lewis (1999). "Woman and sound change: Conservative and. innovative behavior by the same speakers". *Language, Variation and Change*, 11, 19- 41.

بررسی متغیرهای اجتماعی-زبانی فارسی در ...

- Modaressi, Y. (1978). *A sociolinguistic investigation of modern Persian*. PhD. Dissertation. University of Kansas.
- Rau, D. V. & H. A. Chang (2006). "Phonological variation and sound change in Yami on Orchid Island". *Language and Linguistics*, 5. 461- 488.
- Trudgil, P. (1974). *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی